

1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.peoples.ru/state/revolutionary/gesia_gelfman/index1.html
2. Сергій Михайлович Степняк-Кравчинський (справжнє прізвище Кравчинський, псевдонім С. Степняк; 1851-1895) – походить з дворян, революціонер-народник, письменник українського походження. Прообраз головного героя роману «Овод» Е. Войнич. У 1878 році вбив шефа жандармів М. В. Мезенцова, після чого виїхав до Лондона, де помер. Народився в селі Новий Стародуб Херсонської губернії (нині Кировоградської області).
3. Степняк-Кравчинский С. Подпольная Россия [Электронный ресурс] / Сергей Степняк-Кравчинский. – Режим доступа: <http://lib.ru/PRIKL/STEPNYAK/podpol.txt>
4. Август Антонович Герке (1841-1902) – російський юрист, сенатор, присяжний повірений округу Санкт-Петербурзької судової палати, громадський і музичний діяч, тайний радник. Виступав на політичних процесах революціонерів.
5. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ereading.by/chapter.php/1025607/103/Kelner_1_marta_1881_goda._Kazn_imperatora_Aleksandra_I.html.
6. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/kolodkevich.html.
7. Там само.

І.Я. Гурлянд і єврейське питання

Наприкінці XVIII ст. більша частина єврейських общин колишньої Речі Посполитої опинилась під владою Російської імперії. З самого початку російська влада прагнула активно включити євреїв у російське суспільство. Проте, незабаром, спроба їх асиміляції змінилась на політику, що призвела до ізоляції єврейського населення. Очевидно, що саме трагічне нерозуміння інтересів і потреб євреїв представниками російської влади спричинило зміну настроїв: євреї очолювали революційний рух, а «єврейське питання» в цілому стало одним із найважливіших питань внутрішньої політики Російської імперії.

На початку XX ст. за розгляд цього питання намагався взятись уряд П.А. Столипіна. Полегшення становища євреїв, та, зокрема, проблема відміни смуги осілості, стали предметом гострих обговорень ще в період після розпуску I Думи. Намагаючись дати оцінку діяльності урядові П.А. Столипіна в справі вирішення цього питання, неможливо оминати увагою постать І.Я. Гурлянда. В науковій літературі не вщухають суперечки: чи був він слухняним виконавцем ідей П. Столипіна, чи мав безпосередній вплив на прем'єра, був його «мозковим центром», чи міг впливати на формування суспільної думки щодо вирішення такого важливого питання, як питання становища єврейського населення.

Ілля Якович Гурлянд народився 1868 р. в Бердичеві Київської губернії у відомій єврейській родині. Його батько був головним рабином Полтавської губернії, а з середини 1870-х рр. – нотаріусом у Харкові. Він отримав звання Почесного громадянина Харкова, написав низку праць з юриспруденції та історії філософської думки. Мати І.Я. Гурлянда – Бабетта Абрамівна Гурлянд (Малінберг) походила з багатого єврейського роду,

однак освіти не отримала. Вона присвятила себе вихованню дітей. Ілля Якович мав ще двох братів – Михайла та Олександра – та сестру Жозефіну.

Звернемо увагу, що відомою постаттю в родині Гурляндів був дядько Іллі Яковича – Хаїм Іона (Іона Ілліч) Гурлянд. Він був вченим-гебраїстом, відомим спеціалістом з єврейської історії та літератури. Двоюрідний брат І.Я. Гурлянда – Яків Іонович – сходознавець, археолог і публіцист. Отже, І.Я. Гурлянд виховувався в релігійній, інтелігентній, високоосвіченій родині.

Після закінченні першої Харківської класичної гімназії Гурлянд вступає до Ярославського Демидівського юридичного ліцею. Саме тут готували спеціалістів для адміністративних, судових і карних органів Російської імперії. Ліцей мав необхідні наукові та викладацькі кадри, а також матеріальні можливості для підготовки кваліфікованих юристів. Однак слід розуміти, що цей заклад був більш консервативним, ніж відомі своїм вольнодумством столичні університети.

У 1891 р. І.Я. Гурлянд закінчив ліцей з золотою медаллю за свій історично-юридичний трактат [1]. У 32 роки він уже був професором цього ліцею та видав низку цінних робіт з історії права, на окремі з яких історики посилаються й дотепер. Крім того, він опублікував декілька творів художньої прози та навіть отримав схвалення А.П. Чехова [2, с. 450]. Отже, з одного боку, І.Я. Гурлянд мав всі можливості реалізуватись як науковець або літератор, з іншого – він добре розумів, що його походження та віросповідання завжди будуть заважати його кар'єрі.

Життя в провінції дійсно не задовольняло молодого приват-доцента Демидівського ліцею. Він часто бував в Москві, де намагався знайти реалізацію своїм талантам. У 1897 р. І.Я. Гурлянд став секретарем комісії по організації Московського літературно-художнього гуртка. Він також брав активну участь у роботі Ярославської губернської вченої архівної комісії.

Однак, починаючи з 1896 р. І.Я. Гурлянд входив до найближ-

чого оточення ярославського губернатора Б.В. Штюрмера, а з 1899 р. його призначено на посаду виконуючого обов'язки секретаря із земських і міських справ у складі Ярославського губернського представництва. Ілля Якович, між тим, продовжував виконувати обов'язки приват-доцента в Ліцеї. Йому вдавалося успішно поєднувати наукову роботу з адміністративною.

У 1901 р. Гурлянд затверджується виконуючим обов'язки екстраординарного професора. Його активна діяльність також дозволила незабаром отримати посаду радника у справах міського управління Ярославської губернії. Крім того, у цей період часу він дійсно стає «розумовим апаратом Штюрмера» [3, с. 441]. Безумовно, знайомство зі Штюрмером багато в чому визначило подальшу долю Гурлянда: наукова, літературна, публіцистична діяльність втрачали першочергове значення, поступаючись перспективам політичної кар'єри. Штюрмер, у свою чергу, також користувався талантами Гурлянда: доручав йому писати промови, тексти виступів, а інколи й відповідати на листи різних відомств. Це, очевидно, була обопільно вигідна співпраця: Гурлянд мав можливість познайомитись з потрібними людьми, отримати право членства в багатьох контролюючих органах і комісіях.

Після вбивства в 1902 р. міністра внутрішніх справ Д.С. Сипягіна та призначення на цю посаду В.К. Плеве, Б.В. Штюрмер отримав нові можливості для кар'єрного зростання. Його було призначено директором Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ. У вересні 1902 р. Штюрмер залишив Ярославль. Через це Гурлянд звільняється від виконання обов'язків секретаря із земських і міських справ у складі Ярославського губернського представництва. У нього з'явилась можливість зайняти науковою роботою. У листопаді 1902 р. Гурлянд захищає докторську дисертацію та незабаром затверджується ординарним професором. До того часу у нього вже було три монографії [4], п'ять збірок різноманітних документів XVI–XVII ст. [5]. Він обирається членом Російського архе-

ологічного товариства. Здавалось би, є всі можливості забути про адміністративну роботу та цілком зануритись у наукову.

Проте, Штюрмер досить скоро почав активно залучати до державних справ також і свого найближчого помічника Гурлянда. У 1903 р. Гурлянд став членом комісії по ревізії земських установ Тверської губернії. У зв'язку з цим викладачі Демидівського ліцею у колективному листі до Гурлянда попросили його залишити діяльність, яка «призводить Вас до таких колізій із самим собою як професором, і яка ставить Вас у становище, що не відповідає, за нашим глибоким переконанням, професорській гідності» [6, с. 152]. Очевидно, що Гурлянд мав зробити надзвичайно серйозний вибір. Вже 7 січня 1904 р. його призначають чиновником особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ. Того ж року І.Я. Гурлянд приймає православ'я [7, арк. 2]. Напевне, у такий спосіб він сподівався отримати можливість реалізувати всі свої політичні амбіції, реалізувати прагнення стати своїм для російського суспільства.

Спільна служба Гурлянда і Штюрмера не тривала довго. Після вбивства Плеве і призначення міністром внутрішніх справ П.Д. Святополк-Мирського Штюрмер став членом Державної ради. У січні 1905 р. за нездатність стабілізувати революційні настрої в країні, здолати опір з боку бюрократичних кіл Святополк-Мирський іде у відставку. Він не встиг провести кадрові зміни, а отже, Гурлянд продовжував свою роботу при Міністерстві. Коли останнє очолив О.Г. Булігін, то Гурлянд займався розробкою різного роду законопроектів. Штюрмер, однак, не забував Гурлянда. Саме за рекомендацією Штюрмера Гурлянда перевели до реорганізованого Головного управління у справах місцевого господарства.

Так І.Я. Гурлянд потрапив у підпорядкування до помічника начальника Головного управління у справах місцевого господарства С.Є. Крижановського. Цікаво, що Крижановський оцінював Гурлянда як «вельми здібного», проте такого, який «готовий заради підвищення та винагород підтримувати...

кого і що завгодно» [8, с. 109]. Гурлянд брав активну участь у підготовці матеріалів до наказу 12 грудня 1904 р., складанні доповідок до положення про Державну думу та щодо виборів до неї, готував огляди закордонної парламентської практики [9, с. 38].

Коли наприкінці 1905 р. на посаду голови Ради міністрів був призначений С.Ю. Вітте, Гурлянд дійсно всіляко намагався зблизитись з ним. Пізніше Вітте згадував про Гурлянда як про людину, що «прийняла православ'я та на ґрунті поліцейського підлабузництва зробила собі кар'єру» [10]. Однак стрімка політична кар'єра І.Я. Гурлянда розпочалась після призначення на посаду міністра внутрішніх справ, а згодом і голови Ради міністрів П.А. Столипіна.

З кінця 1906 р. Гурлянд брав активну участь у всіх засіданнях Ради міністрів, мав наради зі Столипіним. З 1907 р. Ілля Якович став членом Ради міністрів внутрішніх справ і найближчим співробітником П.А. Столипіна. Зрозуміло, що він насправді, як ніхто інший, підходив на роль міністерського чиновника: освічений, амбітний, гарний юрист, публіцист, людина з досвідом державної служби. П. Менделєєв відзначав: «З Гурляндом я часто подовгу відверто спілкувався. І завжди він вражав мене яскравістю думок, чітким розумінням людей і подій» [11, с. 318]. Ентузіазм і енергія Гурлянда спонукали Столипіна долучити його до вирішення одного з найскладніших питань – єврейського.

Єврейське питання не було для П. Столипіна питанням першочергової ваги, але він усвідомлював, що вирішення, хоча й часткове, цього питання вже у період між I та II Державними думами сприяло б формуванню позитивної громадської думки, що у свою чергу давало б підстави сподіватись на скликання більш лояльної до уряду II Думи. Нові політичні реалії примушували відійти від консервативної ідеології в галузі єврейського питання та розпочати його поступову лібералізацію.

Прем'єру було надзвичайно важливо підготувати суспільство до змін. Тому, починаючи з жовтня 1906 р., в газеті «Рос-

сия» стали з'являтися публікації про необхідність зменшити напругу в суспільстві шляхом вирішення такого наболілого та складного єврейського питання. Безпосередніх указівок щодо його розгляду міністрами, звичайно, не існувало.

«Россия» була офіційним друкованим урядовим органом. Ще 9 червня 1906 р. П. Столипін видав циркуляр, в якому йшлося про його створення. С.Ю. Вітте відзначав, що замість газети «Русское государство» П. Столипін «за урядові ж кошти відкрив газету “Россия”, <...> призначив редактором Сиромятникова, а головними співробітниками того ж Гур'єва та чиновника міністерства внутрішніх справ ренегата єврея Гурлянда ...» [10, с. 316–317]. Відзначимо, що С. Сиромятников та І. Гурлянд дійсно багато що значили для «Росії». У листі до Гурлянда Сиромятников зазначав: «Раптом один із нас серйозно захворіє і надовго вийде з ладу, то що буде з газетою? Хто буде писати статті, які сприймаються за голоси уряду? Мене це питання давно хвилює, але всі спроби вирішити його закінчуються невдало. Напевне тільки тепер і починає розвиватися газета, і їй слід відмовитися від свого тимчасового характеру та укріпитися остаточно» [12, арк. 38].

Окрім наполегливої праці в газеті «Россия», у той час, коли Рада міністрів працювала над проектом закону щодо скасування обмеження прав євреїв, І. Гурлянд під псевдонімом Н. Васильєв встиг видати дві брошури, які мали назву «Правда про кадетів» і «Що таке трудовики?». Єврейське питання посідало у них центральне місце. Фактично Гурлянд-Васильєв ставив знак рівності між словами «євреї» та «революція». Він запевняв: «головний успіх кадетів на минулих виборах пояснювався тим, що їм допомагали газети, агітатори, які набиралися з числа енергійної та інтелігентної молоді, переважно єврейської, допомагали великі суми грошей, отримані також від євреїв» [10, с. 61]. І. Гурлянд переконував, що оскільки серед кадетів і трудовиків було чимало євреїв, то «спеціально для основного складу своєї партії вони висунули єврейське питання» [6, с. 149].

Не можна погодитись з думкою, що «у той час, коли голова Ради міністрів намагався хоч якось вирішити єврейське питання, помічник міністра внутрішніх справ навмисно його загостріював, прагнучи довести, що головні вороги Росії – євреї, і говорити про рівноправність з великоросами могли лише підкуплені ними політики та збита з пантелику єврейська молодь» [6, с. 149]. Напевне, у діях І. Гурлянда не було суперечностей. По-перше, дарування євреям цілковитої рівноправності вже у період після розпуску І Думи не входило в плани П. Столипіна. Він вважав, що у той період часу «це було б легковажним, поспішним актом, нічим не виправданою поступкою» [13, арк. 2], демонстрацією слабкості уряду. По-друге, основна мета брошур І. Гурлянда – завадити представникам конституційно-демократичної партії та трудовикам потрапити в ІІ Думу. Чи не цього також прагнув П. Столипін?

Бесіда з лідером кадетів П. Мілюковим у червні 1906 р., а також весь досвід І Думи, де кадети відігравали провідну роль, але «не зробили жодної спроби налагодити спільну роботу з урядом» [14, с. 385], переконали прем'єр-міністра, що «виконання побажань к.-д. партії могло б згубно вплинути на інтереси Росії» [15, с. 384–385]. Такими ж небезпечними вважалися заклики Групи праці (трудоликів) до збройного повстання, і їхні вимоги «повного рівноправ'я всіх народностей» [16, с. 618]. Отже, І. Гурлянд і П. Столипін у даному випадку скористалися існуючим єврейським питанням, граючи на вразливих почуттях громадськості для досягнення більш важливої, як їм здавалося, політичної та державної мети.

В цілому в період першого міждум'я під керівництвом П. Столипіна міністерствами та відомствами була проведена ретельна робота щодо підготовки Особого журналу Ради міністрів про перегляд постанов, які обмежували права євреїв. Вироблений законопроект був компромісним: він надавав часткові пільги єврейству. Проте, навіть і такий обмежений проект, в разі його ухвалення, дозволив би заспокоїти найбільш революційну частину єврейства, сприяв би усуненню із законодав-

ства тих обмежень, які були невиправданими вимогами часу, а отже, дозволив би зменшити кількість чиновницьких зловживань. Однак навіть такий компромісний проект здався Миколі II радикальним. Імператор вірив у існування масового антисемітизму. Вирішення єврейського питання в повному обсязі Микола II довірив народним представникам. Навіть незважаючи на зміни, що були внесені в резолютивну частину Особого журналу імператором, П. Столипін досяг своєї основної мети – громадськість знала про намір уряду взятися за розв'язання такої складної проблеми. Заради піднесення авторитету влади П.А. Столипін готовий був вдатися до хитрих внутрішньополітичних ходів, до компромісних рішень.

У розпал роботи II Думи прем'єр підготував на її розгляд записку щодо тимчасового призупинення виселення євреїв у смугу осілости [17], надалі, окрім питання проживання євреїв, в полі зору П. Столипіна опинилось питання здобуття ними освіти. При цьому прем'єр-міністр продовжував доручати І. Гурлянду виконання найважливіших завдань. Так, 24 серпня 1909 р. редактор газети «Россия» С. Сиромятников направив І. Гурляндові листа, в якому повідомив про прохання міністра внутрішніх справ підготувати статтю «спокійним тоном» [12, арк. 34]. Ця стаття мала б стати відповіддю на публікації, написані для газети «Новое время» відомим у той час громадським діячем і публіцистом М. Меншиковим. Справа в тому, що М. Меншиков почав обговорення в пресі положень ще не затвердженого Радою міністрів проекту журналу щодо проживання євреїв-купців у Москві [12, арк. 34 зв.]. Це був приклад того, коли конфіденційна інформація ставала надбанням громадськості через здійснення кимось посадового злочину.

Міністр вимагав розпочати статтю з пояснення: «наскільки взагалі неприємною є полеміка з друкованим органом, який, переслідуючи державну мету, напевне, не бажав невірним висвітленням фактів скомпрометувати дії уряду та внести смуту». Тому «не заради полеміки, а через необхідність, слід було відновити деякі факти». Отже, саме І. Гурляндові доручалася

важлива справа: роз'яснити громадськості справжні мотиви, які спонукали обговорювати питання у Раді міністрів, а також дати зрозуміти: «уряд міг наважитись звернутися до милості монарха, лише знаючи, що це відповідає його волі» [12, арк. 35].

Зважаючи на ставлення основних політичних сил до проблеми надання євреям рівноправ'я, П. Столипін намагався вирішувати єврейське питання поступово. При цьому він керувався не бажаннями окремих груп, а загальною державною необхідністю, як він її розумів. Основними принципами П. Столипіна при вирішенні єврейського питання стали: «жодних заходів у якості поступок революції, зухвалості, ніякої шкоди корінному російському народові». Діяльність І. Гурлянда допомагала прем'єрові втілювати ці принципи в життя.

У полі зору прем'єра окрім питання проживання євреїв, були питання здобуття ними освіти. Хоча очевидно, що після розпуску II Думи Столипін став проводити набагато більш стримано політику в єврейському питанні, ніж на початку свого прем'єрства. Проте, навіть обережні спроби полегшити становище євреїв викликали значну протидію, позиція прем'єра з цього питання розходилася з позицією крайніх правих і націоналістів.

У своїй єдиній статті щодо єврейського питання, яка збереглася до нашого часу, чернетці та машинописному екземплярі, І.Я. Гурлянд також розмірковував над становищем євреїв в Російській імперії та над причинами загострення єврейського питання. Цікавими є його висновки, що самодержавна влада ніколи і ні за яких обставин не змогла б сповідувати рівноправ'я для євреїв, а також і для всіх інших національних меншин Російської імперії [18].

Вочевидь, П. Столипін був задоволений діяльністю І. Гурлянда. Він особисто вже в 1907 р. представив його імператору Миколі II, а в грудні 1909 р. Гурлянд отримав чин дійсного статського радника [19]. Цікаво, що в Єврейській енциклопедії першочергово була розміщена достатньо позитивна характе-

ристика І.Я. Гурлянда як людини, що втілювала «ідею повного приєднання євреїв до витоків російської державності, без того, щоб вони відмовлялись від своїх релігійних і національних прагнень» [20, с. 851].

Проте, у 1910 р. публіцист єврейського походження І.М. Бікерман у одній із своїх статей звернувся до редакторів Єврейської енциклопедії з вимогою вилучити характеристику І.Я. Гурлянда з видання як таку, що не відповідає дійсності [21, с. 8]. Статті Бікермана, які він зазвичай друкував в «Еврейской мысли», часто мали антиурядовий характер, а різкі нападки на урядового чиновника Гурлянда в цілому призвели до сварки редакції журналу «Еврейский мир» з редакцією Єврейської енциклопедії. У підсумку, в VI томі останньої була вміщена спеціальна вклейка, що доповнювала вже надруковану біографію Гурлянда. Там, зокрема зазначалось, що останнім часом Гурлянд змінив свої погляди «через реакційний напрям його діяльності; “Россия”, якою він керує, виступає з різноманітними звинуваченнями проти євреїв та підтримує репресивну політику уряду щодо них» [6, с. 152].

Незабаром Гурлянду припишуть участь в одній з найбільш резонансних подій, відомій «справі Бейліса». А. Симанович у спогадах, написаних в еміграції, називатиме Гурлянда «страшним юдофобом, що зумів налагодити гарні відносини з міністрами», людиною, яка мала «сильний вплив на царя в єврейському питанні, а також стала фактичним організатором процесу Бейліса», «неофіційним керівником антиєврейської пропаганди, що проводилась з цього приводу» [22, с. 110–111]. Однак, історик С.П. Мельгунов констатував: «Лише іноземець, який не дуже добре розбирається в російських джерелах, міг серйозно посилатись на фантастичні в повному розумінні цього слова спогади Симановича як на джерело, якому можна довіряти» [23, с. 420].

На наш погляд, цілком очевидно, що при розгляді єврейського питання кабінетом П. Столипіна І. Гурлянду довірялося виконання складних завдань і делікатних послуг: від підготов-

ки доповідей до написання памфлетів, публікації офіційних статей у газеті «Россия». Столипін вмів здобувати користь з талановитої праці Гурлянда, який в цілому став відданим виконавцем його доручень. У той же час, саме роки прем'єрства П.А. Столипіна стали роками злету політичної кар'єри І.Я. Гурлянда. У 1911 р., незабаром після вбивства прем'єр-міністра П.А. Столипіна, І.Я. Гурлянд залишить державну службу та до осені 1915 р. займатиметься переважно науковою роботою.

1. Гурлянд І.Я. Римский юрист Гай и его сочинения: тезис. Ярославль: Типография М.Х.Фальк, 1894. 153 с.

2. Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем: в 30-т. Письма: В 12 т. М.: Наука, 1974–1983. Т. 3. Письма, октябрь 1888 – декабрь 1889 гг. Москва: Наука, 1976. 575 с.

3. Падение царского режима (Стенографические отчёты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства / под. ред. П.Е. Щеголева. М.; Л.: Государственное издательство, 1924–1927. Т.5. 479 с.

4. Гурлянд І.Я. Римский юрист Гай и его сочинения: тезис. Ярославль: Типография М.Х. Фальк, 1894. 153 с.; Гурлянд І.Я. Идея патроната как идея внутреннего управления: юридический трактат. Ярославль: Типография М.Х. Фальк, 1898. 261 с.; Гурлянд І.Я. К вопросу об источнике и времени происхождения ямской гоньбы в Древней Руси. Ярославль: Типография М.Х. Фальк, 1900. Кн. 79. С. 1–25.

5. Гурлянд І.Я. Новгородские ямские книги 1586–1634 гг.: памятные книги. Ярославль: Типография М.Х. Фальк, 1900. 362 с.; Гурлянд І.Я. Акты г. Романова – Борисоглебска, 1627 – 1690 гг. Временник Демидовского юридического лицея. Ярославль: Типография М.Х. Фальк, 1902. Кн. 84. С. 1–37. Гурлянд І.Я. Акты Романовской ямской слободы, 1587 – 1707 гг. Ярославль: Типография М.Х. Фальк, 1901. 45 с.

6. Лихоманов А.В. І.Я. Гурлянд и еврейский вопрос в России. Вестник Еврейского университета в Москве. Москва; Иерусалим, 1993. № 4. С. 142–153.

7. Формулярний список І.Я. Гурлянда. РДІА (Російський державний історичний архів).Ф.1629. Оп.1. Спр. 3. 6 арк.

8. Крыжановский С.Е. Заметки русского консерватора. Вопросы истории. 1997. № 3. С. 121–139.

9. Крыжановский С.Е. Воспоминания (из бумаг С.Е. Крыжановского, последнего государственного секретаря Российской империи). Берлин: Петрополис, б/г. 221 с.
10. Витте С.Ю. Воспоминания. М.: Соцэкгиз, 1960. Т. 3. 723 с.
11. Бородин А.П. Столыпин. Реформы во имя России. М.: Вече, 2004. 384 с.
12. Лист І.Я. Гурлянду Сиромятникова С.М. РДІА. Ф. 1629. Оп. 1. Спр. 331. 48 арк.
13. Тези з питання щодо відміни смуги осілості євреїв. РДІА. Ф. 1662. Оп.1. Спр. 308. 2 арк.
14. Тыркова-Вильямс А.В. Воспоминания: То, чего больше не будет. / Предисл. и коммент. В.В. Шелохаева, С.В. Шелохаева. М.: Слово, 1998. 560 с.
15. Милуков П.Н. Воспоминания (1859–1917); в 2 т. М.: Современник, 1990. Т. 2. 445 с.
16. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. М.: РОССПЭН, 1996. 800 с.
17. Про тимчасове припинення виселення євреїв в смугу єврейської осілості. РДІА. Ф. 1276. Оп. 3. Спр. 33. Арк. 8–10.
18. Записка І.Я. Гурлянда по єврейському питанню в Росії. РДІА. Ф. 1229. Оп. 1. Спр. 85. 14 арк.
19. Лист Столипіна П.А. Гурлянду І.Я. РДІА. Ф. 1662. Оп. 1. Спр. 215. Арк. 1.
20. Еврейская энциклопедия: в 16 т. СПб.: Общество для научных Еврейских Изданий и изд-во Брокгауз-Ефрон, 1906–1913. Т. 6. 959 с.
21. Бикерман И.М. Как это случилось? Еврейский мир. 1910. № 27. С. 8–9.
22. Симанович А. Распутин и евреи. Воспоминания личного секретаря Григория Распутина. Рига: Orient, 1921. 207 с.
23. Мельгунов С.П. Легенда о сепаратном мире (Канун революции). Париж, 1957. 507 с.

В.Є. Жаботинський та спроба формування «Єврейського легіону»

Початок Першої світової війни спричинив формування національних полків. Активне розгортання бойових дій змусувало воюючі сторони збільшувати кількість військових підрозділів. Діячі сіоністського руху наголошували на необхідності створення окремого воєнізованого єврейського підрозділу, який мав би привернути увагу міжнародної спільноти до єврейського питання та став би виразником ідеї окремішності єврейської нації. Бойові дії на території Османської імперії розглядалися як плацдарм для відвоювання Палестини та відновлення єврейської держави на її теренах. Активним керівником і поборником даної ідеї був В.Є. Жаботинський.

Джерелами для вивчення питання формування «Єврейського легіону» виступають спогади В.Є. Жаботинського [1], Дж. Патерсона [7]. Офіційні документи щодо утворення та діяльності «Єврейського легіону» зберігаються в музеї В.Є. Жаботинського в Тель-Авіві [8;9].

У роботі Дж. Шехтмана [10] відзначено передумови створення «Єврейського легіону», але нівелюється роль Й.В. Трумпельдора у цьому процесі. Також робота містить неточності щодо складу учасників єврейського комітету нагляду за біженцями. Фрагментарні відомості про утворення першого єврейського корпусу містяться в роботі Сесіл Блум [4]. Однак основна увага в ній приділена ролі генерала Дж. Патерсона у відновленні єврейського легіону та його діяльності як головнокомандуючого. Дані про утворення першого єврейського полку, його членів наводяться стисло і мають здебільшого довідковий характер. В роботі «Сіоністський корпус погонщиків мулів та їх ірландський командир» приділено більше уваги